

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО СЛУЖІННЯ ПАСТИРЯ В ІДЕЯХ В. Ф. ПЕВНИЦЬКОГО*****

MORAL ASPECTS OF PASTORAL SOCIAL SERVICE IN THE IDEAS OF V. PEVNYTS'KY*****

Одним із украї актуальних напрямків сучасної богословської та історико-філософської україністики є дослідження духовно-академічної спадщини професорів Київської духовної академії з метою реконструкції якнайповнішої картини розвитку української богословсько-філософської інтелектуальної думки. У процесі концептуалізації ідейного підґрунтя української духовної культури важливим є не лише звернення до минулого як такого, а відродження у минулому того, що через різні причини не входило до

Стаття присвячена ретроспективному аналізу ключових принципів та особливостей соціального служіння (благодіяння) священника у творчості професора Київської духовної академії В. Ф. Певницького. Проаналізовано відмінності між діяльністю вчителя й пастиря. Визначено можливі сфери благочинної діяльності, які сприяють розвитку спільноти в громадянському суспільстві. Продемонстровано, що ідеї соціального служіння пастиря виходять із принципової

* Кандидат філософських наук, доцент, заступник завідувача з міжнародної роботи та доцент кафедри філософії Національного університету «Львівська політехніка».

** Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor, Deputy Head for International Activity and Assistant Professor of the Department of Philosophy of the Lviv Polytechnic National University.

*** Кандидат філософських наук, доцент, заступник завідувача та доцент кафедри філософії з наукової роботи Національного університету «Львівська політехніка».

**** Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor, Deputy Head for Scientific Work and Assistant Professor of the Department of Philosophy of the Lviv Polytechnic National University.

***** Виконано в межах гранту та за підтримки CIUS (Canadian Institute of Ukrainian Studies) from the Petro Czornyj Memorial Endowment Fund).

***** Performed within the grant and with the support of CIUS (Canadian Institute of Ukrainian Studies) from the Petro Czornyj Memorial Endowment Fund).

складу пам'яті актуальної культури. Українська релігійна думка є скарбницею духовної мудрості та культурної спадщини України, але, на жаль, вона є в повній мірі не дослідженою та малознаною, особливо та, що стосується ідейної спадщини представників XIX–XX ст. Серед академічних мислителів кінця XIX – початку XX ст. особливу увагу привертає Василь Федорович Певницький (1832–1911), релігійний мислитель, доктор богослів'я, професор Київської духовної академії, член правління Київської духовної академії, автор великої кількості праць богословського, філософського характеру, який і до сьогодні залишається незаниманим. Дотепер творчі здобутки В. Ф. Певницького є «білою плямою» в українському інтелектуальному дискурсі. Маємо лише короткі згадки про нього в мережі Інтернет (загалом оглядово-енциклопедичного характеру) з неповним переліком його праць і кілька оцифрованих видань богословського характеру без докладного аналізу.

Серед українських дослідників, які звертались до постаті В. Певницького, можна назвати таких як: М. Ткачук, В. Бурега, А. Бойко, В. Клос, С. Лиман, А. Кукуруза. Проте предметним полем уваги вказаних дослідників постають дещо інші аспекти творчої діяльності В. Певницького. М. Ткачук розглядає його ідеї в контексті академічної філософії Київської духовної академії початку XX ст. [Ткачук, 2000]; у дослідженні В. Буреги [Бу-

людиноцентричності, милосердя й соборності та є антропологічно спрямованими.

Ключові слова:

В. Ф. Певницький, соціальне служіння, милосердя, благодіяння.

The article is devoted to a retrospective analysis of the key principles and features of the social service (charity) of the priest in the ideas of Professor of the Kyiv Theological Academy V. F. Pevnyts'ky. The differences between the activities of a teacher and a pastor are analyzed. Possible areas of charitable activity that contribute to the development of the community in civil society are shown. It has been shown that the ideas of the pastor's social ministry are based on the principle of human-centeredness, mercy and catholicity and are anthropologically oriented. The activities of the pastor should be free, creative and relaxed. The main subject of attention for the pastor should be the religious and moral condition of the people. The educational work of the priest in order to eradicate superstition and ignorance, as well as overcoming indifference towards other people. It is emphasized that the social activity of the priest in various spheres of life is very important. The main qualities in his ministry should be charity and sacrifice to overcome alienation between people. It is important to show both material and spiritual charity. The author emphasizes that any person must learn to perceive regardless of his social status and to be considered as the highest value.

рега, 2018, с. 43–56] увага спрямована на діяльність В. Певницького як зачинателя нового напрямку в гомілетичній науці, що кардинально переглянув концептуальну традицію західної та вітчизняної гомілетики; С. Лиман [Лиман, 2010] розкриває внесок В. Певницького у вивчення проблем історії середньовічної церкви; А. Бойко [Бойко, 2006] подає загальну біографічну довідку та окреслює головні віхи професійної діяльності професора В. Певницького; В. Клос [Клос, 2011, с. 118–138] зосереджується на висвітленні редакторської діяльності В. Певницького в «Трудах КДА» та «Воскресном чтении»; у статті А. Кукурузи [Кукуруза, 2016] знаходимо висвітлення ідей професора про духовну освіту та особливості функціонування духовних шкіл.

У даному дослідженні ми маємо на меті розглянути моральні аспекти пастирського служіння у поглядах В. Ф. Певницького, що зумовлено посиленням впливу релігійного чинника в соціальному житті сучасного суспільства і потребою обґрунтування особливостей соціального служіння, зокрема священника в соціумі. Детальне обґрунтування такого виду діяльності знаходимо в працях професора В. Певницького, найперше в роботі «Служение священника в качестве духовного руководителя прихожан» [Певницкий, 1890]. Проблема благочинності й соціального служіння наочно втілює діяльнісний (практичний) аспект християнського милосердя та людинолюбства у вітчизняній культурі. Звичайно, традиція певних форм такої діяльності сягає витоків ще часів Київської Русі, проте ґрунтовне теоретичне осмислення отримує пізніше. Власне, однією з таких праць є згадана вище робота професора В. Ф. Певницького.

В. Певницький розглядає діяльність священника як морального керівника та вихователя. Серед обов'язків пастиря він виокремлює три головні:

- 1) звершення богослужінь і треб;
- 2) проповідництво християнського вчення;
- 3) моральне керівництво та виховання пастви, пастирська опіка душ.

Учений зауважує, що перші два обов'язки широко розкриті в літературі і зрозумілі, але про моральне наставництво цього сказати не можна, про нього дуже поверхові уявлення. Часто

The article outlines the main areas of the priest's social work – with the sick, with prisoners, with the disadvantaged, enemies and addicts. Moral guidance is a special kind of service that requires special attention and responsibility from the priest.

Keywords: V. F. Pevnyts'ky, social service, mercy, charity.

цей третій обов'язок взагалі упускається. На думку В. Певницького, священник має бути батьком для пастви, про що говорить сама його назва – отець. Себто він не пан, не чиновник, не адміністратор. Він – отець, батько. Таке батьківське опікунство є особливим типом служіння, що вимагає надзвичайної уваги та відповідальності. Воно стосується найперше виховательського наставництва, яке «діє на волю вихованця і у своєму освітньому впливі прагне охоплювати всі потреби людини» [Певницький, 1890, с. 12]. Тут ідеться найперше про плекання або й виправлення характеру людини згідно з євангельськими ідеями та призначенням самої людини.

Автор чітко окреслює різницю між учителем і пастирем. Якщо вчитель взаємодіє з великою масою людей через слова наставництва, то пастир як вихователь присвячує кожній людині свою окрему увагу та любов. Учитель навчає тих, хто приходить до нього, а пастир сам шукає тих, кого не бачить перед собою, і піклується про тих, які нехтують ним. Учитель тлумачить і пояснює Слово Боже, тоді як пастир турбується про благо підопічних, влаштовує їхнє життя згідно з законами Божими. Якщо учитель, як правило, обмежує свою діяльність часом уроків, то вихователь турбується про паству весь час. Таким чином, моральне наставництво постає особливим різновидом служіння, що вимагає від священника особливої уваги і відповідальності, оскільки він має пам'ятати, що свій наставницький вплив він може здійснювати лише ненасильницькими методами (скажімо, на протигагу до вчителя чи судді, які мають владні повноваження впливу на інших людей), не обмежуючи свободу волі людини. «Спостереження, підтримка, застереження, поради, утішання, надихання, настанови – ось засоби, які є в розпорядженні пастиря, що виховує... довірених йому членів великої сім'ї Божої» [Певницький, 1890, с. 15].

Величезна роль у цьому процесі відводиться спілкуванню. Воно має бути щирим, взаємним. Таке спілкування можливе тільки через любов, подібно до тієї, яку мають батьки до своїх дітей. Пастир має заслужити довіру своєї пастви і добре розуміти її особливості. Тому важливо бути обізнаним у психології. Головним предметом уваги для пастиря повинен стати релігійно-моральний стан людей. Наприклад, від пастиря не треба очікувати тільки утішання в скрутні моменти життя. Він не має лише заспокоювати тих, кому важко й погано. Він покликаний підбадьорювати і вивищувати людину морально [Певницький, 1890, с. 290–292]. Тут варто безпосередньо виходити з конкретної

ситуації та несприятливих обставин, у яких опинилась людина. Страждання не повинне пригнічувати її діяльність, а навпаки – спонукати зібрати всі сили для виходу з біди. Тому священник покликаний максимально адекватно оцінити всі обставини і спонукати до прийняття рішення для виходу з ситуації. Він також має пояснити людям, порушення яких морально-етичних норм і законів призвело до негативних наслідків і теперішньої ситуації. «Апостоли при утішанні віруючих, слідуючи обставинам, до слів підбадьорення додавали слова докору, викривання й застереження» [Певницький, 1890, с. 292].

Прикметно, що В. Певницький визначає діяльність пастиря як духовну та цілковито свободну, творчу, що покликана взаємодіяти зі свободою інших людей. Тому важко назвати визначені категоричні приписи, за допомогою яких вдалося б регулювати таку діяльність. Що справді дуже важливе в такому моральному керівництві, це наполегливість, відданість справі, дух ініціативи. Але ключова характеристика такої діяльності – природність та невимушеність. Саме тому свобода, природність і цілковита невимушеність визнаються домінантами в діяльності наставника.

Серед традиційних обов'язків пастиря автор виокремлює та зупиняється на соціальному служінні. Соціальне служіння (або ж як він ще його називає – служіння благодворіння [Певницький, 1890, с. 193]) трактується як облагородження життя й покращення його устрою [Певницький, 1890, с. 179]. Така діяльність скерована найперше на задоволення тілесних і полегшення душевних страждань людей. Тут В. Певницький відштовхується від вчення Василя Великого та Григорія Двоєслова. Саме через соціальне служіння легше досягнути морального вивіщення життя людей, оскільки увага до їхніх інтересів та побуту, умов суспільного життя дозволяє глибоко вникнути й зрозуміти всі їхні проблеми, а також заслужити більшої довіри і справити неабиякий вплив. Так, однією з важливих функцій, що передбачає соціальне служіння, згідно з В. Певницьким, є спонукання людей до освіти. Це надзвичайно благородна місія, покладена на пастиря. З цим пов'язана боротьба з забобонами, які надто сильно вкорінені в нашому суспільстві. Добрий пастир не має цуратися соціального життя, а навпаки, використовувати всі його можливості для активної просвітницької та морально-виховної роботи.

Окрім такої діяльності, до соціального служіння Церкви входить і благочинна місія людям, які потребують матеріальної допомоги. Тут найкращий приклад Ісус Христос, служіння якого

полягало не тільки в матеріальній допомозі, а й в усіх інших способах (включно з чудесними зціленнями). Ось якраз тут і проявляється найголовніша якість, необхідна при будь-якій формі служіння, – милосердя. Важливо проявляти і матеріальне, і духовне милосердя. В. Певницький зазначає, що стрімкий розвиток сучасної цивілізації, з одного боку, полегшив і спростив життя людей, але з іншого – спричинив збільшення кількості збіднілих та знедолених. Бездомні люди є породженням багатой цивілізації «...і вони особливо присутні там, де цивілізація робить найблискучіші завоювання» [Певницький, 1890, с. 216–217].

Благочинна діяльність Церкви є одним із виражень духу любові та милосердя. Якщо, скажімо, взяти соціальну доктрину Католицької Церкви від початку ХХ ст., то в ній багато місця відводиться категорії «милосердя» та чітко проводиться ідея нерозривності соціального служіння й милосердя (можна згадати, наприклад, енцикліки Папи Бенедикта XVI «Caritas in veritate», «Deus Caritas est» [Deus Caritas est, 2005; Caritas in veritate, 2009; Компендіум, 2008] та ін. Звідси виводиться заклик до глобального милосердя на рівні людей та країн. Особливо це актуально в кризові періоди в житті народу, коли лютують епідемії, пожежі, голод, інші надзвичайні ситуації. У таких випадках Церква не лише не може стояти осторонь, а навпаки, покликана проявити свою любов до людей на практиці. Вона покликана вести першість у громадянському суспільстві у справах милосердя й благочинності.

У Православній Церкві саме у В. Певницького знаходимо обґрунтування ідеї милосердного служіння. «Дурно, якщо він [священник] глухим залишається до всіх прохань подаянь заради Христа, і якщо від його дому відходить з холодною й суворою відмовою жебрак чи подорожній» [Певницький, 1890, с. 203]. Важлива готовність пастиря прийти на допомогу, хоча б мінімально задовольнити потребу людини у скруті. Показовим моментом у такій ситуації є сама поведінка благочинника. Можна подати допомогу людині і цим зневажити її, відкинути своїм зверхнім поглядом чи словом. А можна, не маючи матеріальних ресурсів, втішити людину добрим словом і щирою співучастю та розрадою. У справах милосердя необхідне безпосередні теплі стосунки між тим, хто допомагає, і тим, кому допомагають. Тільки тоді це можна назвати жертвою любові. Таким чином, милосердя постає способом подолання відчуження між людьми, зокрема соціального (що вкрай актуально в умовах сучасного суспільства), коли інша

людина розглядається як найвища цінність, незалежно від її особистісних якостей, морального стану, світоглядних установок і матеріального становища.

Ще одним обов'язком пастиря у справах благодієння є наставницька робота щодо справ милосердя, у якій він покликаний «... своїм пастирським словом запалювати і підтримувати в своїй пастві почуття милосердя до бідних, подорожніх, хворих та ув'язнених» [Певницький, 1890, с. 204]. Він покликаний здійснювати своєрідну координаційну працю між людьми, спонукаючи осіб із достатком допомагати збіднілим. Прикметно, що така допомога не полягає лише у грошових переказах (тільки грошова допомога може зробити з людини дармоїда, ледаря). Це має бути розважлива допомога, як то: знайти роботу, допомогти оплатити комунальні послуги, купити ліки тощо. Бо ж, як дуже доречно зауважує В. Певницький, насправді є мало людей, які байдужі до горя й потреб ближнього. Загалом, люди прагнуть допомагати, але одні не мають матеріальної можливості, інші ж утримуються від допомоги, не знаючи куди піде їхня милостиня, остереігаючись бути ошуканими. Тому й повинні створюватися общини, фонди, організації, де б всі разом у міру можливості вирішували такі питання. Урешті, пастир може піклуватися про створення благочинних фондів, які б упорядковували справи соціального служіння. Існують різні форми такої благочинної діяльності: особиста пожертва, створення благочинних фондів, посередництво між жертводавцями та потребуючими, проповідництво та ін. При такій діяльності кожен зможе долучитися до благочинності – хтось грошима, хтось порадою, хтось власною працею.

В. Певницький посилається на ідеї Е. Славинецького у витлумаченні милостині та милосердя, вважаючи їх украй актуальними, продуманими й практичними. Так, скажімо, роздаючи милостиню і займаючись благодійництвом, необхідно бути розважливим і об'єктивним, наскільки це можливо. До прикладу, якщо людина здорова фізично й молода за віком, тобто може працювати, то давати милостиню не варто, оскільки цим примножуються лінощі такої людини і вона ще більше губиться в гріху. «Здоровим і безчинним прохачам повинна бути милостиня не матеріальна, а духовна, себто вмовляння і настанова» [Певницький, 1890, с. 222].

В. Певницький наголошує, що справи милосердя лише тоді будуть успішними, коли більшість людей спільними зусиллями будуть намагатися досягнути однієї мети. Тут ключовий

акцент ставиться на ідеї соборності та спільної мети, через яку найоптимальніше реалізувати благочинну діяльність. Соборність входить до комплексу моральних категорій, що втілюють ключові духовні цінності українського народу. Великого впливу на формування та осмислення ідеї соборності на українських землях справило саме православ'я. Соборність передбачає єдність у багатоманітності і охоплює онтологічні, етичні, есхатологічні, тріадологічні аспекти. Ідея соборності українського православ'я наголошує на духовній єдності людей і є умовою їхнього спілкування. Особливим сенсом життя вважається реалізація соборного начала, у тому числі і через взаємне служіння один одному, соціальне служіння в громаді. Соборність у розумінні В. Певницького полягає насамперед у вільному єднанні людей у церковному й світському житті, гідне спілкування на братерських засадах взаємної любові та поваги.

Однією з пересторог, про яку вважає за доцільне сказати автор і яка видається вкрай актуальною в усі часи, є обережне ставлення до різних партій. Священник не може пристати до жодної з них, оскільки є «носієм найвищого начала і стоїть вище за ті партії, які копірсаються і ворогують між собою перед його очима через земні інтереси. Його життя повинне втілювати честь, любов і обов'язок, а також приклад бездоганної поведінки, чесності й громадянської чистоти» [Певницький, 1890, с. 324]. Пастир зобов'язаний піклуватися про моральний стан спільноти, особливо коли останній загрожує небезпека, коли зневажається правда.

Ще одна особлива сторона пастирської роботи в соціальному аспекті – це опіка над ув'язненими. В. Певницький відразу зазначає, що, як правило, кайдани накладають на тих, хто не вміє користуватися своєю свободою, зловживаючи нею. У суспільстві ставлення до таких людей найчастіше байдуже або зневажливе. Проте, яким би не був злочинець, зло не здатне витравити в ньому всі задатки добра, вкладені Творцем. Часто трапляється, що серед злочинців є люди або взагалі невинні, або ті, які піддалися миттєвому пориву пристрасті, вчинивши злочин. Такі люди можуть в моральному плані бути вищими за багатьох, які живуть на свободі. Тому вони також заслуговують на увагу і турботу. Священник має виходити з установки, що він в такій діяльності не є служителем правди, але божественної любові, милосердя. Від нього очікується і вимагається благодушність та віра в людину, оптимізм щодо неї. Такий оптимізм означає, що священник далекий від зневажливого,

похмурого погляду на людську природу і без відрази дивиться на злочинця. Іншими словами, він відокремлює огидні вчинки людини та її душу, цінуючи в ній творіння Боже. Спілкування зі злочинцями передбачає з боку священника збереження усіх форм ввічливості, які прийняті в суспільстві, проте без особливих церемоній. Адже сентиментальна ввічливість може й нашкодити: вона не пом'якшить жорстоких за природою сердець, а швидше викличе насмішки з боку ув'язнених. Тоді слово пастиря втрапить авторитет і вплив. Таке спілкування має бути одночасно достойним, теплим і серйозним з метою виправлення серця людини і спонукання до роботи над собою. Моральне виправлення людини має бути головною метою священника.

Як висновок треба наголосити, що сучасне суспільство з новими викликами й загрозами потребує переосмислення, відродження та втілення у житті морально-релігійних чеснот у формі благодіянь соціального служіння. Одне з концептуальних релігійно-етичних обґрунтувань такого служіння знаходимо в працях В. Певницького. Окрім детального розгляду сутності вимог до служіння священника, він виокремлює ті сфери, на які повинна поширитись опікунська місія пастиря – релігійні, соціальні та матеріальні. Соціальна робота священника охоплює такі ділянки, як: робота з хворими, ув'язненими, знедоленими, людьми, що потрапили в скрутну ситуацію, узалежненими, ворогуючими. Проаналізовані ідеї, володіючи евристичним потенціалом, гармонійно вплітаються в засадничі принципи розвитку сучасного громадянського суспільства. Тут критерієм гідної діяльності та служіння пастиря постають найперше його особисті моральні якості.

1. Бойко А. *Vivat academia, vivant professores* // Отримано з <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1964>
2. Бурева В. Розвиток гомілетики в Київській духовній академії: західні впливи та пошуки власного шляху // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. Т. 2. 2018. С. 43–56.
3. Енцикліка Папи Бенедикта XVI «Deus Caritas est» (2005 р.) / Отримано з: <http://www.ofm.org.ua/library/entsyklika-deus-caritas-est.html>
4. Енцикліка «Caritas in veritate» Верховного Понтифіка Бенедикта XVI. Москва: Изд-во Францисканцев, 2009.
5. Клос В. Періодичні видання Київської Духовної Академії: до історії становлення та функціонування // Труды Київської Духовної Академії. Київ: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. № 7. С. 118–138.
6. Компендіум соціальної доктрини Церкви. Київ: Кайрос, 2008. 549 с.
7. Кукуруза А. «Труды Киевской духовной академии» як джерело вивчення історії духовної семінарії // Отримано з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eminak_2016_2%283%29_16.pdf.

8. Лиман С. Історія Середніх віків у творчості професора Київської духовної академії Василя Федоровича Певницького (1832–1911) // Отримано з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/hak_2010_31_4.pdf.
 9. Певницький В. Служеніє священника в качестве духовнаго руководителя прихожанъ. Киевъ: Типографія С. В. Кульженко, 1890. 632 с.
 10. Певницький В. О священстве: основные пункты в учении о пастырском служении. Киев: Изд-во имени свт. Льва, папы Римского. 2001. 132 с.
 11. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX століття: методологічні проблеми дослідження. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2000. 248 с.
-
1. Bojko A. Vivat academia, vivant professores // Отримано з <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1964>
 2. Bureha V. Rozvytok homiletyky v Kyivs'kii dukhovni akademii: zakhidni vplyvy ta poshuku vlasnoho shliakhu // Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo. T. 2. 2018. S. 43–56.
 3. Entsyklika Papy Benedykta XVI «Deus Caritas est» (2005 r.) / Отримано з: <http://www.ofm.org.ua/library/entsyklika-deus-caritas-est.html>
 4. Entsyklyka «Caritas in veritate» Verkhovnoho Pontyfyka Benedykta XVI. Moskva: Yzd-vo Frantsyskantsev, 2009.
 5. Klos V. Periodychni vydannia Kyivs'koi Dukhovnoi Akademii: do istorii stanovlennia ta funktsionuvannia // Trudy Kyivs'koi Dukhovnoi Akademii. Kyiv: Vyd. Ukrain'skoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivs'koho Patriarkhatu, 2011. № 7. S. 118–138.
 6. Kompendium sotsial'noi doktryny Tserkvy. Kyiv: Kajros, 2008. 549 s.
 7. Kukuza A. «Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademii» iak dzherelo vyvchennia istorii dukhovnoi seminarii // Отримано з https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eminak_2016_2%283%29_16.pdf.
 8. Lyman S. Istoriia Serednikh vikiv u tvorchosti profesora Kyivs'koi dukhovnoi akademii Vasylia Fedorovycha Pevnyts'koho (1832–1911) // Отримано з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/hak_2010_31_4.pdf.
 9. Pevnytskyj V. Sluzheniie sviaschennyka v kachestve dukhovnaha rukovodytelia prykhozhan'. Kiev: Typohrafiia S. V. Kul'zhenko, 1890. 632 s.
 10. Pevnytskyj V. O sviaschenstve: osnovnye punkty v ucheny o pastyrskom . Kiev: Yzd-voymensvt. L'va, papyRymskoho. 2001. 132 s.
 11. Tkachuk M. L. Kyivs'ka akademichna filosofiia XIX – pochatku XX stolittia: metodolohichni problem doslidzhennia. Kyiv ZAT «VIPOL», 2000. 248 s.